LUCIAN
BOIA

ÎNTREBĂRI FĂRĂ RĂSPUNS

(sau cu prea multe răspunsuri)

BIBLIOTECA ALEPH

HUMANITAS

Volume publicate la Humanitas:

Istorie și mit în conștiința românească (1997, 2000, 2002, 2006, 2010, 2011; 2017, ediție ilustrată)
Jocul cu trecutul: Istoria între adevăr și ficțiune (1998, 2002, 2008)
Două secole de mitologie națională (1999, 2005, 2011)
Mitologia științifică a comunismului (1999, 2005, 2011)
Sfârșitul lumii: O istorie fără sfârșit (1999, 2007)
Pentru o istorie a imaginarului (2000, 2006)
România, țară de frontieră a Europei (2002, 2005, 2007)
Mitul democrației (2003)
Între înger și fiară: Mitul omului diferit din Antichitate până în zilele noastre (2004, 2011)
Jules Verne: Paradoxurile unui mit (2005)
Omul și clima: Teorii, scenarii, psihoze (2005)
Tinerețe fără bătrânețe: Imaginarul longevității din Antichitate până astăzi (2006)
Occidentul: O interpretare istorică (2007)
Napoleon III cel neiubit (2008)
„Germanofilii": Elita intelectuală românească în anii Primului Război Mondial (2009, 2010)
Franța, hegemonie sau declin? (2010)
Tragedia Germaniei: 1914–1945 (2010)
Capcanele istoriei: Elita intelectuală românească între 1930 și 1950 (2011)
Istoriile mele: Eugen Stancu în dialog cu Lucian Boia (2012)
Explorarea imaginară a spațiului (2012)
De ce este România altfel? (2012)
Eugen Brote (1850–1912): Destinul frânt al unui luptător național (2013)
Sfârșitul Occidentului? Spre lumea de mâine (2013)
Balcic: Micul paradis al României Mari (2014)
Primul Război Mondial: Controverse, paradoxuri, reinterpretări (2014)
Dosarele secrete ale agentului Anton: Petru Comarnescu în arhivele Securității (2014)
Suveranii României: Monarhia, o soluție? (2014)
Maria, regina României, *Jurnal de război* (3 vol., editor) (2014–2015)
Cum s-a românizat România (2015)
Mihai Eminescu, românul absolut: Facerea și desfacerea unui mit (2015)
Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe) (2016)
Un joc fără reguli: Despre imprevizibilitatea istoriei (2016)
În jurul Marii Uniri de la 1918: Națiuni, frontiere, minorități (2017)
Cum am trecut prin comunism: Primul sfert de veac (2018)
Cum am trecut prin comunism: Al doilea sfert de veac (2019)

LUCIAN BOIA

ÎNTREBĂRI FĂRĂ RĂSPUNS

(sau cu prea multe răspunsuri)

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Adina Săucan
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Florina Vasiliu, Veronica Dinu

Lucrare executată la Art Group

© HUMANITAS, 2019

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Boia, Lucian
Întrebări fără răspuns (sau cu prea multe răspunsuri) /
Lucian Boia. – Bucureşti: Humanitas, 2019
ISBN 978-973-50-6585-0
821.135.1

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021 / 311 23 30

Cuvânt înainte

ÎMI PROPUN, în cele ce urmează, să trec în revistă câteva mari întrebări pe care oamenii și le-au pus – și nu încetează să și le pună – generație după generație. Sunt *întrebările* fundamentale privitoare la condiția umană. Ele continuă, în mare parte, să rămână fără răspuns, sau, și mai derutant, primesc adesea, din belșug, răspunsuri multiple și contradictorii. În lipsa unor răspunsuri fără echivoc și unanim acceptate (care nu prea se întrevăd), condiția umană rămâne incertă, împărțită între interpretări divergente. Nu știm ce să credem despre Universul nesfârșit, nu știm ce să credem despre noi înșine.

Trăim într-o lume „programată", sau totul se desfășoară la întâmplare? Există sau nu Dumnezeu, sau oricare altă ființă supremă, menită să asigure ordinea cosmică – sau legile fizicii

sunt de ajuns? Existența noastră are vreun sens – sau nici unul? Se mai întâmplă ceva după moarte – și, dacă da, ce anume? Ce ne rezervă viitorul? Suntem singuri în Univers, sau numai una dintre nenumăratele forme de viață și de inteligență răspândite în spațiul infinit? Ne tot batem capul cu aceste întrebări, probabil în zadar.

Din această zbatere a izvorât, mai întâi, întreaga gamă a religiilor (de o diversitate derutantă); au rezultat, de asemenea, utopii fără număr (în căutarea celei mai bune dintre lumi), profeții de tot felul (mistice sau științifice)... ca și explorarea, până acum în cea mai mare măsură imaginară, a spațiului cosmic, cu speranța descoperirii altor umanități, rătăcitoare prin spațiu, ca și noi.

Evident, nu am soluții de propus, pentru a face lumea mai inteligibilă. M-am mulțumit să identific nedumeririle. Lista lor e impresionantă. Trăim în plin mister.

I

Nedumeriri

ȘTIM MULTE DESPRE NOI și despre lumea care ne înconjoară, dar se pare că nu știm esențialul. Sunt toate șansele să aflăm încă multe, însă esențialul riscă să rămână ascuns, pe vecie. Ce căutăm pe acest Pământ, suntem programați sau mergem la întâmplare? Întrebări fundamentale, fără răspuns, sau cu prea multe răspunsuri. Nu ne luăm oare prea în serios? Reușim să ne convingem pe noi înșine că suntem importanți, altminteri ne-ar cuprinde o disperare fără leac. Îmi vin în minte versurile lui Eminescu:

„Iar în lumea asta mare, noi, copii ai lumii mici,
Facem pe pământul nostru mușuroaie de furnici;

Microscopice popoare, regi, oșteni și învățați
Ne succedem generații și ne credem minunați;
Muști de-o zi pe-o lume mică de se măsură cu cotul,
În acea nemărginire ne-nvârtim uitând cu totul
Cum că lumea asta-ntreagă e o clipă suspendată,
Că-ndărătu-i și-nainte-i întuneric se arată."

Până și cercul îngust, în interiorul căruia ne socotim stăpâni și cunoscători avizați, capătă probabil interpretări nu întotdeauna corecte în funcție de necunoscutul care ne împresoară.

Nu știm, mai întâi de toate (și s-ar putea să nu aflăm niciodată), dacă umanitatea terestră e singură în Univers, sau, dimpotrivă, nu e decât una dintr-o multitudine de specii inteligente, mai mult sau mai puțin asemănătoare, mai mult sau mai puțin diferite. Într-un sens ar merge interpretările potrivit primului scenariu, și în cu totul alt sens în cazul celălalt. Interpretarea religioasă, de pildă, bazându-ne pe revelațiile religiei creștine, se simte mai sigură și mai credibilă cu o singură lume „vie" decât cu o multitudine sau o infinitate de lumi. În secolul al XIX-lea, când „pluralitatea lumilor locuite" ajunsese, în sfârșit, la ordinea zilei, dificultatea racordării acestei viziuni la creștinism a apărut în toată întinderea ei. Într-adevăr, cum să-ți imaginezi că Mântui-

torul a coborât pentru a răscumpăra păcatele oamenilor, nu doar pe Pământul nostru, ci pe nenumărate alte corpuri cerești, din nenumărate galaxii? Răspunsul nu-l știm, și probabil nu-l vom ști. Și atunci, ce știm? Mai nimic!

O altă problemă-cheie privește viitorul. Nu putem înțelege sensul „aventurii umane", dacă nu știm ce se va întâmpla cu noi de acum înainte. Se va petrece oare cândva un sfârșit al istoriei sau, și mai dramatic, un sfârșit al omului? Când, cum, de ce? N-avem nici cea mai vagă idee. Fără a pune cap la cap trecutul și viitorul, nu putem trage concluzii, nu putem spune nimic sigur. Nu știm încotro mergem. Nu știm dacă avem în față o țintă sigură sau alunecăm în neștire pe povârnișul întâmplărilor neprevăzute.

Se va sfârși și specia umană odată, și atunci „ultimul om" va avea poate revelația a ceea ce a fost cu adevărat întreaga istorie a omenirii. Până atunci e bine să nu ne gândim prea insistent la ceea ce ne așteaptă. Oricum, tot nu vom ști dinainte!

II

Planeta condamnaților

SUNTEM CU TOȚII (noi, oamenii) actori într-o piesă pe care nu o înțelegem. Ce căutăm în această lume? De unde venim și încotro ne ducem? Care e rostul nostru? Sau nu avem nici un rost? Sunt întrebări care e de presupus că nu vor primi niciodată un răspuns satisfăcător, unul singur, incontestabil și definitiv.

În ultimul veac, aria cunoașterii s-a extins într-un ritm amețitor (și se va extinde probabil încă și mai repede). Odată cu suma cunoștințelor, s-au înmulțit însă, în aceeași cadență, și nedumeririle. Cât de simplă a fost cândva lumea (în imaginarul nostru) și cât de complicată a devenit!

Pentru a explica inexplicabilul și pentru a da vieții umane un sens, religiile oferă oaze de

speranță. Ajunge să admitem că dincolo de meschinele frământări terestre, și mai presus de ele, se află o putere absolută care comandă totul în vastul Univers („stăpânul fără margini peste marginile lumii", pentru a-l cita din nou pe Eminescu). Pentru creștini, ca și în celelalte religii monoteiste (iudaism, islamism), acesta este Dumnezeu, marele creator și marele judecător. În religiile monoteiste și în creștinism cu deosebire, parcursul omenirii e riguros definit, prins într-o istorie „liniară", care se derulează o singură dată, din momentul Creației și până la sfârșitul timpurilor. Omenirea și fiecare individ în parte par a fi piesele unui experiment al divinității, miza pusă în joc fiind viața veșnică de după moarte. Rămân, chiar și așa, destule nedumeriri, în primul rând sâcâitorul „de ce?". Să se fi plictisit Dumnezeu de unul singur, și de aceea să fi inventat specia umană, aruncându-i pe oameni într-un joc complicat și adesea chinuitor? Oricum, dacă acceptăm soluția religioasă, ne apropiem destul de mult de o înțelegere deplină a condiției umane. Dacă o acceptăm... Fiindcă întrebarea, totuși, rămâne la locul ei: toată vasta construcție religioasă (în oricare dintre variante), coerentă și fără fisuri, să fie oare și adevărată? Omniprezența credințelor religioase, în cele mai diverse culturi și civilizații, și adesea cu totul independent unele de altele, ar fi un argument convingă-

tor în sprijinul „marelui adevăr". Odată ce omul este, structural, o ființă „religioasă" înseamnă că a fost creat în acest spirit „după chipul și asemănarea lui Dumnezeu", cum zice Biblia, primind de la bun început pecetea divinității.

Același argument poate fi însă întors și în defavoarea existenței lui Dumnezeu. Pentru a da un sens lumii și propriei vieți, omul a avut nevoie de un principiu „superior", și atunci pur și simplu l-a imaginat. Cu alte cuvinte, nu Dumnezeu l-a făcut pe om, ci omul l-a plăsmuit pe Dumnezeu (tot „după chipul și asemănarea sa", dar într-un demers „invers"). Voltaire a spus-o cât se poate de limpede: „*Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer*" (Dacă Dumnezeu n-ar exista, ar trebui inventat). „Opusul unui mare adevăr este la rându-i un mare adevăr", constata renumitul fizician Niels Bohr. Avem tot atâtea motive să credem sau să nu credem.

Diversitatea religiilor ne pune în față dificultăți suplimentare, accentuând deficitul de credibilitate. Ce e de 'crezut și ce nu e de crezut? Nu lipsesc punctele comune între diversele credințe religioase, dar și deosebirile dintre ele sunt cât se poate de evidente. În care dintre ele să crezi? Dacă dăm dreptate, de pildă, creștinismului, ce putem spune despre credințele celorlalți: chinezi, indieni, japonezi și atâția alții? Că nu sunt capabili să discearnă adevărul? De pildă, în diverse

tradiții și religii orientale (hinduism, budism), există scenariul reîncarnărilor succesive, inclusiv în trupuri de animale, în funcție de meritele sau păcatele manifestate în viața precedentă. Țelul suprem este însă eliberarea de ciclul reîncarnărilor, pentru a atinge (desigur, prin meritele câștigate) starea perfectă de beatitudine, binecunoscută (și în cultura europeană de la Schopenhauer încoace) sub numele de *nirvana*.

Nu lipsește nici ipoteza potrivit căreia derutanta diversitate a religiilor ar fi doar aparentă. Toate ar transmite de fapt același mesaj, dar într-o manieră adaptată fiecărui timp istoric și fiecărei culturi. Religia „Bahá'í" (întemeiată în Iran la 1863 și numărând vreo șapte milioane de credincioși) se vrea a fi o asemenea sinteză. Interpretare interesantă și seducătoare... dar chiar așa să fie?

Până una-alta, spațiul religios, în loc să se unifice, n-a încetat să se fragmenteze. Cam multe scenarii și variante pentru ceea ce credincioșii consideră a fi un adevăr unic și absolut.

Creștinii au putut să creadă, cândva, în apropiata victorie definitivă a credinței lor. Răspândirea creștinismului se înfățișase, timp de multe secole, ca un marș triumfal. Simplă sectă iudaică, la origini, creștinismul s-a impus mai întâi în Imperiul Roman, continuând apoi să se extindă în întreaga lume cunoscută de europeni, ceva

mai restrânsă, e drept, decât lumea întreagă. Încă un pas, și dreapta credință ar fi triumfat pretutindeni. Acesta a fost sensul eshatologic al cruciadelor, expediții desfășurate de la sfârșitul secolului al XI-lea, până în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Ținta lor era eliberarea Ierusalimului și a Sfântului Mormânt de sub dominația „păgânilor" islamici. Zdrobirea definitivă a „necredincioșilor" ar fi fost un pas decisiv spre „sfârșitul timpurilor" și Judecata de Apoi. Într-o cheie similară avea să fie interpretată și descoperirea Americii; odată creștinată și această parte a lumii, sfârșitul, marele sfârșit, ar fi fost aproape. Columb însuși s-a simțit dator să calculeze timpul rămas; potrivit interpretării vestitului navigator, n-ar mai fi fost mult de așteptat: până la anul 1656!

Lucrurile – o știm prea bine – nu s-au petrecut așa. Creștinismul însă a rămas multă vreme într-o poziție dominantă, cât timp Occidentul însuși a dominat lumea: până mai ieri! Misionarii creștini străbăteau neobosiți continentele, răspândind „dreapta credință" cu mai mult sau mai puțin succes. Oricum, și prin număr, și prin influență, religia creștină le depășea categoric pe toate celelalte.

Constatăm însă astăzi că unificarea creștină a lumii nu s-a mai petrecut până la urmă. Mai mult chiar: creștinismul a pierdut teren, și

continuă să piardă, deși rămâne (deocamdată), prima religie a lumii, cu un număr de credincioși apreciat la circa 2 miliarde de persoane, dintre cei 7,5 miliarde de locuitori ai Terrei (pe locul următor aflându-se Islamul, cu 1,5 miliarde).

Mai îngrijorător însă, dincolo de cifre, este faptul că lumea occidentală, care a reprezentat cândva nucleul puternic al creștinismului și a cărei sinteză de civilizație datorează enorm religiei creștine, trece de câtva timp printr-un proces masiv de decreștinare. Majoritatea occidentalilor au încetat să mai creadă (în sensul religios al termenului), sau sunt, se poate spune, credincioși „prin tradiție", ceea ce înseamnă că respectă creștinismul și morala creștină din motive de ordin istoric și cultural, și nu din convingere religioasă.

Desigur, adevărul unei religii, ca orice adevăr de altfel, nu se măsoară după numărul adepților. Totuși, pentru religia creștină, fenomenul decreștinării este cât se poate de grav, chiar demoralizant, odată ce se petrece în societatea care a reprezentat (și încă mai reprezintă în bună măsură) principalul model de civilizație al lumii în care trăim.

Refluxul religios a deplasat spre alte orizonturi imensa capacitate de credință a speciei umane. Religiile „secularizate" s-au îmbulzit pe teritoriul rămas parțial descoperit. Dacă nu mai

putem avea raiul în cer, îl vom avea, îl vom înfăptui noi înșine, pur și simplu, pe Pământ. „Viitorul luminos" i-a vrăjit pe mulți. Marele „avantaj" pe care îl prezintă viitorul este acela că se poate imagina orice despre ceea ce va fi sau nu va fi într-o bună zi.

Comunismul a fost, cu siguranță, cea mai elaborată și, pentru un timp, cea mai credibilă construcție ideologică de acest gen. Modelul său de referință – nemărturisit, dar ușor de constatat – poate fi identificat în tradiționalul milenarism de factură religioasă; acea mie de ani (cu alte cuvinte, un timp aproape fără de sfârșit) care, la capătul istoriei, urma să se instaureze pe Pământ. Rolul lui Mesia, din varianta religioasă originară, este preluat de „legile istoriei" (inventate de Karl Marx) și de acțiunea „salvatoare" a proletariatului. Va fi, în orice caz, o armonie deplină, în total contrast cu nesfârșitele turbulențe ale istoriei anterioare. Rezultatul, cum bine se știe, a fost un eșec total, ca de fiecare dată atunci când omul își închipuie că poate forța istoria.

Sunt și alte ideologii care au căpătat o încărcătură și o semnificație cvasireligioasă. Printre acestea, naționalismul, aflat, timp de cel puțin două secole, la loc de cinste în lumea modernă. Puține credințe au reușit să atingă un asemenea grad de incandescență. Ce putea fi mai nobil

decât să-ți dai viața pentru națiune, să te sacrifici pentru Patrie (precum martirii primelor secole de creștinism)? Iată o credință care s-a dovedit extrem de eficientă, în bine, ca și în rău. A reușit să împartă lumea în entități naționale, pe care de nenumărate ori le-a ridicat unele împotriva altora.

Nu e greu de remarcat că religiile secularizate prețuiesc mai mult colectivitatea decât individul (spre deosebire de religiile autentice care cântăresc meritele fiecărui individ în parte). Ca și cum ar fi de la sine înțeles că societatea sau națiunea sunt mai importante decât ființa umană. Omenirea privită în ansamblu e însă un concept abstract, la fel și diversele ei componente: națiuni și comunități de tot felul. Omenirea nu simte și nu gândește; ea nu există decât prin aducerea laolaltă a tuturor indivizilor. Realitatea fundamentală este *individul*. Doar acesta gândește și simte. Fiecare individ este un univers. Un om, o ființă umană oarecare, înseamnă mult mai mult (în orice caz, este altceva) decât o întreagă galaxie. „Marele Univers" există, așa cum îl știm (sau credem că îl știm) prin percepția noastră, a fiecăruia dintre noi. Poate că ar exista și fără noi, dar la ce bun (o simplă acumulare de materie inertă)! Or, chiar în momentul când apare pe lume, ființa umană primește, lipită de certificatul de naștere, sentința de con-

damnare la moarte; fără nici cea mai mică șansă de comutare a pedepsei. I se acordă, e drept, un scurt răgaz pe care și-l poate consacra, cu oarecare inconștiență, „căutării fericirii". Obiectiv greu de atins, dar, chiar atingându-l, cu totul efemer. Într-un fel sau altul, viața ne conduce pe toți spre moarte. În acest punct sensibil intervin religiile: religiile autentice, nu „surogatele" secularizate. Nici ele nu pot anula dispariția fizică, dar sunt dispuse să ofere omului, fiecărui individ în parte, într-o variantă sau alta, viața veșnică de după moarte. Să fie adevărat? Sau e doar o amăgire? Chiar amăgire să fie, un asemenea scenariu e de natură să dea un sens vieții. Fără speranța vieții veșnice, suntem și rămânem niște nefericiți care fac degeaba umbră pământului timp de câteva decenii. Dacă ne limităm la interpretările pe care ni le oferă știința și rațiunea, viața fiecăruia dintre noi e o desăvârșită absurditate. Poate că așa și este. În ce privește moartea și nemurirea ne învârtim în cerc cu tot felul de argumente și contraargumente. Avem mari „șanse" să rămânem nelămuriți pe vecie.

III

„Non omnis moriar“

STRATEGII DE NEMURIRE, mai potrivit zis, de iluzorie supraviețuire, sunt nenumărate. Chiar resemnându-ne cu dispariția fizică a fiecăruia dintre noi, ne consolăm cu speranța că putem rămâne prezenți în lume prin ceea ce am înfăptuit în timpul vieții. Horațiu, ilustrul poet latin, a exprimat această convingere în cuvinte memorabile. *„Exegi monumentum aere perennius“* (Am înălțat un monument mai trainic decât arama). *„Non omnis moriar“* (Nu voi muri cu totul). Opera, așadar, va supraviețui poetului, înscrisă în veșnicie. Li se spunea cândva *„immortels“* (nemuritori) membrilor Academiei Franceze. Li se mai spune și astăzi, e drept, mai curând ironic.

Pentru Victor Hugo, accesul la nemurire era mai sigur în cazul marilor scriitori și artiști decât

al oamenilor de știință. Și asta, fiindcă știința e perfectibilă, în timp ce marea artă e prin natura ei perfectă și nu are cum să fie depășită. „Un savant – scria el – ne face să uităm un alt savant; un poet nu ne face să uităm un alt poet... Știința este relativă, arta definitivă. Capodopera de astăzi va fi și capodopera de mâine."[1]

Să verificăm cum stau lucrurile. Au trecut două milenii de la moartea lui Horațiu, și într-adevăr, iată, se vorbește în continuare despre el. Poetul e încă prezent, cel puțin în dicționare (aceste cimitire de celebrități) și în manualele de literatură latină. Sunt și specialiști, nu prea mulți probabil, care se ocupă de el. Persoanele cultivate, indiferent de profesie, știu cel puțin că a trăit cândva un poet cu acest nume. Amintirea lui e încă prezentă, însă într-un registru mult diminuat, sensibil mai jos față de locul înalt unde se situase el însuși în posteritate. Se simt cele două milenii care s-au scurs. Suntem departe de mult visata glorie eternă.

Alți creatori, e drept, mai apropiați de noi în timp, rămân ceva mai vii. Piesele de teatru ale lui Shakespeare se joacă fără încetare, și încă se comentează pe marginea lor. Sculpturile și frescele lui Michelangelo stârnesc aceeași admirație de la o generație la alta, în ciuda timpului

1. Victor Hugo, *William Shakespeare*, 1864, livre III, „L'art et la science".

trecut. Dar să fi trecut chiar atât de multă vreme? Michelangelo a murit la 1564, Shakespeare, câteva decenii mai târziu, în 1616. Sunt doar câteva secole, nu prea multe vieți de om puse cap la cap. Schimbările, între timp, sociale, culturale și tehnologice au fost multe, dar structurile fundamentale ale vieții, maniera noastră de a simți și de a gândi, nu s-au modificat în chip radical, cel puțin până mai ieri. A fi om și a trăi în societate înseamnă cam același lucru în vremea lui Shakespeare și astăzi. Nu e deloc sigur că așa vor sta lucrurile și mâine. Până nu demult am avut în vedere o istorie destul de scurtă, începând cu piramidele Egiptului și cu tăblițele de lut sumeriene, vreo cinci milenii, nu mai mult, în total (lăsând la o parte preistoria). Astăzi, ne putem imagina un interval incomparabil mai lung. Desigur, e posibilă oricând, teoretic cel puțin, o întrerupere brutală, un sfârșit de lume sau de civilizație. Dar e posibilă și o istorie (aproape) nesfârșită, de multe mii de ani, sau de zeci de mii, sau de milioane... Și atunci, ce să credem, în condițiile unui mers accelerat? Viitorul poate să aducă, și cu siguranță va aduce, o mulțime de lucruri neprevăzute, de natură să schimbe aproape tot ce e de schimbat în viața și proiectele omenirii. E de așteptat o mare ruptură, iar dacă va fi așa, trecutul riscă să devină ininteligibil, sau, în orice caz, fără interes.

Câte veacuri îi mai acordăm lui Shakespeare? Câte veacuri mai acordăm lumii noastre, așa cum este ea acum? Se va mai vorbi despre Shakespeare peste 10.000 de ani? Dar peste 100.000? Nu numai cu privire la actualul panteon al umanității, ci despre toate câte există astăzi pe Pământ, s-ar putea să nu mai fie decât o mare tăcere. Și nu doar numărul anilor contează. Oricum, se adună mulți. Totodată, crește însă spectaculos viteza de „deplasare" prin timp. Un an de azi înseamnă simțitor mai mult decât unul de ieri. Iar un an de mâine va fi probabil și mai mult. Marea schimbare abia a început. Nu e greu de observat. În două secole, de la revoluția industrială până astăzi, societatea s-a schimbat mai mult decât în câteva milenii anterioare. Iar în ultimii zeci de ani... vedem prea bine ce se întâmplă. Nu e deloc sigur că, peste un secol doar, vom mai semăna cu noi înșine. Shakespeare, n-am auzit de el!

Nu te poți lua la trântă cu timpul. Poate că, inițial, îți va face o modestă concesie. Dar, până la urmă, tot te va înghiți, ne va înghiți pe toți. Nimeni și nimic nu rezistă la nesfârșit.

IV

Calea spre nemurire

ADEVĂRATA NEMURIRE SĂ FIE TOTUȘI o imposibilitate? Nu nemurirea, trecând prin moarte și biruind-o, așa cum ne învață diversele scenarii religioase, și nici nemurirea prin simpla prelungire a existenței noastre în amintirea celor de după noi, ci nemurirea în sensul deplin al cuvântului, prelungirea fără termen a vieții, prin ștergerea completă a acelui teribil incident de parcurs care este moartea, dispariția „fizică".

Deocamdată ne aflăm în plină bătălie a longevității. Rezultatele par încurajatoare. Ameliorarea condițiilor de trai, laolaltă cu progresele medicinei, a dus la o creștere importantă a speranței de viață. La 1900, aceasta era în lumea occidentală puțin sub 50 de ani. Astăzi, bate spre 80 de ani. Am câștigat așadar 30 de ani de-a

lungul unui secol. Un mic pas, totuși un pas, spre mult visata nemurire. Dacă privim ceva mai atent, vom constata însă că rezultatul nu e chiar atât de formidabil cum pare la prima vedere. Din sporul acesta de trei decenii, cam două treimi, deci vreo 20 de ani, se datorează eradicării aproape complete a mortalității infantile, încă foarte ridicată, în toate mediile sociale, cu un veac în urmă. Rămân vreo zece ani de prelungire efectivă a duratei vieții, datorită îmbunătățirii condițiilor de trai: igienă, alimentație... și progreselor de ordin medical (orice vârstnic care se respectă înghite zilnic o doză apreciabilă de medicamente). Tehnologia își spune, de asemenea, cuvântul. Tehnici tot mai sofisticate ne ajută să nu murim atât de repede, să murim mai încet. De precizat că acestea costă, uneori enorm. În plină eră căreia îi zicem democratică, apare o inegalitate flagrantă în fața morții. Persoanele aflate spre vârful piramidei sociale au toate șansele să trăiască mai mult decât celelalte. Viața lungă costă.[1]

1. Istoricul israelian Yuval Noah Harari susține ipoteza unei sciziuni biologice a speciei umane: bogații vor deveni un fel de supraoameni, beneficiind de avantaje și de tratamente medicale pe care marea masă a populației nu și le va putea permite. „De-a lungul istoriei, bogații s-au bucurat de numeroase avantaje sociale și politice, dar nici un decalaj biologic major nu i-a separat vreodată de cei săraci... În viitor însă, se poate să remarcăm decalaje reale în ceea ce privește abilitățile fizice și cognitive

Dacă n-avem resursele necesare, ne putem resemna cu o viață obișnuită. Rezultatul, în fond, e același. Odată ce ai murit, contează prea puțin dacă ai trăit 70 de ani sau 100. Una peste alta, e greu de spus cât de mult ține acest joc cu moartea de o perfecționare reală a organismului uman, ca să nu mai vorbim de pariul cu nemurirea.

În chestiunea „prelungirii" vieții, se confruntă două „școli de gândire". Unii specialiști ai longevității consideră că există o limită a „durabilității" ființei umane. Putem trăi mai mult decât trăim în prezent, dar nu infinit mai mult. Cât oare? Jeanne Calment, până azi campioană oficială absolută, a atins, cu acte în regulă, vârsta de 122 de ani. Pe aici s-ar putea să fie pragul ultim... sau poate ceva mai sus. Alți specialiști refuză însă cu îndârjire să accepte o limită; după ei, speranța de viață ar putea crește fără încetare. Până unde? Nu se știe, bineînțeles. În sfârșit, se aud și voci, deocamdată încă puține și izolate, care susțin că deja omul a câștigat partida, primii nemuritori aflându-se de pe acum printre noi. Imposibil însă să-i identificăm. Până vom muri, fiecare dintre noi, nu vom putea ști dacă suntem sau nu nemuritori (când vom muri, vom afla că nu suntem). De altfel, chiar și nemuritorii urmează

între o clasă superioară upgradată și restul societății." Vezi Yuval Noah Harari, *Homo deus: Scurtă istorie a viitorului*, Polirom, Iași, 2018, p. 304.

să mai moară din când în când, nu sunt feriți de accidente sau de alte întâmplări violente susceptibile să le pună capăt zilelor. În condiții normale însă, n-au de ce să moară. Cu asta, într-adevăr, am rezolva toate problemele. Devenim, fiecare dintre noi, egalii lui Dumnezeu. Care sunt însă șansele ca așa ceva să se petreacă? Cu riscul de a mă înșela, aș zice că nu prea multe! (Mă întreb, pe de altă parte, cum se vor împăca între ele sutele, miile de generații de nemuritori, obligate să trăiască laolaltă, când, în lumea pe care o știm, abia reușesc să se armonizeze trei generații. Cam câți oameni va putea suporta Pământul? Restul ce vor face? Vor emigra în spațiu, în căutarea altor planete, la fel de primitoare precum Pământul? O soluție mai simplă ar fi limitarea nașterilor strict la numărul necesar pentru a-i înlocui pe „nemuritorii" dispăruți în felurite accidente.)

E totuși îndoielnic că perisabila noastră carcasă umană va fi capabilă să reziste la infinit. Nu-i nimic, îi schimbăm piesele, una după alta; poate că, într-o bună zi, vom reuși să transferăm și conținutul creierului într-un computer. Cu riscul sau cu avantajul ca, tot înlocuind ce e de înlocuit, să nu rămână mai nimic din ființa umană „inițială". Astfel, omul va deveni ceea ce în literatura de science-fiction se numește un „cyborg", combinație de umanitate și de aparatură tehnologică extrem de sofisticată.

Toate acestea vor fi sau nu vor fi. Fiecare scenariu corespunde unei năzuințe. Omul crede ușor ceea ce îi place să creadă. Mai ales când are la dispoziție nu una singură, ci o multitudine de „soluții".

v

În căutarea „celorlalți“

CA SĂ ÎNȚELEGEM CÂT DE CÂT CE E CU NOI, ar trebui să ne putem compara cu alții, cu alte „omeniri“, mai mult sau mai puțin asemănătoare. S-ar putea însă ca și această posibilitate să fie refuzată speciei umane, fie că „ceilalți“ nu există, fie că nu avem cum să ne întâlnim cu ei.

A existat o perioadă privilegiată, de-a lungul celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și la început de secol XX, când ipotezele privitoare la celelalte vieți s-au înmulțit spectaculos, profitând de relativul reflux al interpretărilor religioase și de ambianța intelectuală evoluționistă.[1]

---

1. Cu privire la umanitățile cosmice, trimit la cărțile mele: *Explorarea imaginară a spațiului*, Humanitas, București, 2012, și *Între înger și fiară: Mitul omului*

Câte nu s-au putut imagina! Pentru Camille Flammarion, un astronom cu mare priză la public, sensul Universului era unul singur: viața. Mulțimea nesfârșită de corpuri cerești n-avea altă menire decât aceea de a adăposti cele mai diverse forme biologice, aflate pe trepte diferite ale evoluției. Inclusiv planetele Sistemului Solar. Astfel, pe planeta Marte, mai bătrână decât Terra, s-ar fi aflat o „omenire" mai avansată decât a noastră; în schimb, Venus, planetă „tânără", ar fi oferit un peisaj preistoric, cu o „umanitate" aflată abia la începuturile ei. Avem, în sfârșit, cheia Universului, și totodată cheia propriei noastre existențe. Nu suntem „unici". Suntem doar o părticică infimă din nesfârșitul lanț universal al vieții. O viață care ar putea fi pretutindeni de tip „terestru" sau, dimpotrivă, de o mare varietate, mergând până la alcătuiri biologice de cu totul altă natură. Cel puțin în Sistemul nostru Solar, teoriile acestea au „picat" destul de repede examenul. Nu există nici un fel de viață pe planete. Întâlnirea cu marțienii a fost complet ratată. E drept, unii optimiști speră încă să găsească, pe Marte cel puțin, vreo formă primitivă de viață, fie și în trecutul mai îndepărtat al planetei. Vom vedea (dacă va fi ceva de văzut).

---

diferit din Antichitate până în zilele noastre, Humanitas, București, 2004.

Dacă nu ajungem noi la ei, ar fi toate șansele – cred unii optimiști incurabili – să ne viziteze ei pe noi. În 1947 se declanșează campania extraterestră, ilustrată printr-o adevărată invazie de „obiecte zburătoare neidentificate“ (OZN-uri, mai popular zis, „farfurii zburătoare“) și cu relativ frecvente „întâlniri de gradul trei“, între vizitatorii extratereștri și oamenii locului (dacă ar fi să credem relatările acestora). E o credință care a cunoscut o răspândire destul de largă, fără ca vreo dovadă incontestabilă să o poată justifica. (Nu lipsesc nici narațiunile de tot felul privitoare la vizite ale extratereștilor în trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat al omenirii. Prin ei s-ar explica geneza civilizațiilor sau chiar originea omului.)

Universul ar fi așadar împânzit de extratereștri, dar, deocamdată, cei pe care îi „cunoaștem“ sunt coborâți strict din imaginația noastră.

Între timp, dimensiunile Universului s-au dovedit a fi mult mai întinse decât s-ar fi putut crede cu numai câteva decenii în urmă. Sunt miliarde de galaxii, fiecare dintre ele numărând miliarde de stele. S-au identificat, în anii din urmă, și primele planete care se rotesc în jurul altor stele decât Soarele (planete extrasolare sau „exoplanete“). Firește, nu toate sunt locuibile, dar unele ar semăna destul de bine cu Pământul nostru. Și nu doar câteva, ci nenumărate.

„Astronomii au dedus – se spune într-o sinteză recentă – că ar putea exista în Calea Lactee 11 miliarde de exoplanete asemănătoare Pământului, care orbitează stele asemănătoare Soarelui, cea mai apropiată putând fi la doar 12 ani lumină."[2] (Îmi permit totuși să mă întreb dacă aceste deducții au o valoare absolută, sau rămân la stadiul de presupuneri.) Oricum, nu înseamnă că toate acestea ar adăposti forme de viață, mai mult sau mai puțin evoluate. Dar chiar un procent de numai 1% ar oferi un număr de peste 100 de milioane de planete purtătoare de viață. Înmulțiți cu numărul total al galaxiilor, nu mai știu câte miliarde, nici nu mai are importanță...

Putem ajunge atât de departe în spațiul nesfârșit? În principiu, nu, ținând seama cel puțin de cunoștințele și posibilitățile noastre actuale. Ar trebui să ne deplasăm cu viteza luminii, preferabil chiar ceva mai repede!

Imaginația oamenilor de știință e însă inepuizabilă. Unii dintre ei – la granița dintre știință și science-fiction – imaginează „scurtături" care ne-ar permite să ajungem mult mai repede dintr-un loc în altul. Un autor ilustrează această ipoteză, pe înțelesul oricui, luând ca exemplu dis-

2. Jim Baggott, *Origini: Povestea științifică a Creației*, Humanitas, București, 2018, p. 218.

părutele între timp „turnuri gemene“ din New York.[3] Cum poți să ajungi de la ultimul etaj al unuia dintre turnuri la etajul cel mai de sus al celuilalt? Evident, trebuie să cobori nenumărate trepte și apoi să urci tot atâtea. Dificultatea s-ar putea însă rezolva prin așezarea unei punți care să lege partea superioară a celor două clădiri. Suntem poate mai aproape decât ne închipuim de țintele noastre îndepărtate. Asta în cazul în care Universul n-ar fi o întindere uniformă, ci ar prezenta tot felul de iregularități și ondulații. Li se mai zice scurtăturilor și *găuri de vierme*. Rămâne doar ca „găselnița“ asta să fie confirmată și, bineînțeles, practicabilă.

Se prea poate să nu ne întâlnim niciodată semenii cosmici, și nici să comunicăm vreodată cu ei în vreun fel. Mi se pare chiar probabil. Logic, desigur, ar fi ca *ei* să existe. Într-un Univers de dimensiuni inimaginabile, ar fi curios să ne aflăm doar noi. Pe de altă parte, nu se poate generaliza de la singurul caz pe care îl cunoaștem: viața pe Terra. În lipsa posibilității de a compara, logica funcționează în gol. E posibil ca în spațiul acesta „aproape“ infinit, să existe nenumărate manifestări ale vieții. E posibil însă

3. Brian Greene, *Universul elegant: Supercorzi, dimensiuni ascunse și căutarea teoriei ultime*, Humanitas, București, 2008, p. 283.

să nu existăm decât noi, cel puțin ca ființe superioare, dotate cu rațiune. Interpretările privind originea și sensul vieții ar fi foarte diferite de la un caz la celălalt. Ne vom lămuri vreodată?

VI

Povestea științifică a creației

„POVESTEA ȘTIINȚIFICĂ A CREAȚIEI“ nu pare să fie mai puțin uluitoare, cu alte cuvinte mai ușor de înțeles și de acceptat, decât „povestea biblică“ (sau oricare altă „narațiune religioasă“).

Ceea ce știm sau, mai potrivit spus, credem că știm este că, într-un anume moment și în anume condiții (care moment? care condiții?), elemente chimice diverse s-au combinat pe Terra, dând naștere vieții. Fenomenul s-ar fi petrecut o singură dată, toate organismele actuale, inclusiv omul, descinzând din prima celulă vie. „Dacă acest lucru s-a petrecut cu adevărat – scrie un specialist în materie – e aproape sigur că nu s-a mai repetat. În întreaga istorie a științei nu s-a observat niciodată ca viața să apară din altceva

decât tot din viață."[1] Se pare că nu suntem în stare să creăm viață. Putem fabrica roboți oricât de performanți, chiar mai performanți decât omul, dar nu organisme vii, nici cea mai elementară celulă vie.

Jacques Monod, un renumit biochimist francez, a susținut într-o carte deseori citată, *Hazard și necesitate* (1970), că viața ar fi apărut pe Pământ din pură întâmplare. Alți autori au însă o viziune complet diferită, văzând în fenomenul vieții „un rezultat perfect natural al proprietăților și comportamentului substanțelor chimice disponibile și al condițiilor existente pe Pământul primitiv". Potrivit unei asemenea interpretări, „viața e o *necesitate*, nu rezultatul hazardului... Asamblarea ingredientelor chimice pe o planetă caldă, umedă și stâncoasă, cum e Pământul, în condițiile de la începutul istoriei sale, face ca viața să apară cu o probabilitate ridicată, aproape de certitudine".[2] Cât de aproape de certitudine? Hazard sau necesitate: e clar că nu putem demonstra că ar fi una sau alta. Ne dăm cu părerea, atâta tot.

Sunt și oameni de știință care deplasează dificultatea „începuturilor" spre alte regiuni ale spațiului cosmic. Forme primitive de viață (din categoria bacteriilor sau a virusurilor) ar fi fost aduse cândva pe Terra, eventual purtate de o co-

1. Jim Baggott, *op. cit.*, p. 253.
2. *Ibidem*, p. 254.

metă. Nu lipsește nici presupunerea îndrăzneață potrivit căreia viața terestră ar fi fost „deliberat însămânțată de forme de viață extraterestră". Deliberat, de către cine? Până la urmă, nimic nu e lămurit în această delicată chestiune. Ce rezolvăm aducând viața (fără nici o dovadă de altfel) din alte colțuri ale Universului? Problema rămâne aceeași: cum a apărut materia vie din materie „moartă", pe Pământ sau oriunde altundeva.

La fel de uluitoare se arată și evoluția ulterioară a vieții. Față de punctul de plecare, la ce grad de diversitate și de complexitate s-a putut ajunge! Dar *omul*? „Cărămizile" biologice ale ființe umane sunt aceleași ca ale întregii naturi vii, însă tot ceea ce ține de dimensiunea „spirituală": conștiința, gândirea..., toate acestea par a defini o ființă altfel decât celelalte. Rezultat spectaculos al evoluției naturale, sau intervenție divină? Se poate susține la fel de bine, sau la fel de puțin satisfăcător, una sau alta dintre aceste interpretări. Se pot, eventual, și combina. Situat „între înger și fiară" (*„entre l'ange et la bête"*, îl citez pe Blaise Pascal), omul rămâne, cel puțin deocamdată, într-o poziție cu totul specială, împărțit între interpretările științifice și argumentele religioase (în așteptarea, poate, a unor alte interpretări, care în momentul de față nici prin minte nu ne-ar trece.)

VII

Fizica și Dumnezeu

CUM EXISTĂ MAI MULTE RELIGII, tot așa există mai multe interpretări fizice ale Universului. Așa se face că teoria relativității a lui Einstein nu se împacă cu mecanica cuantică susținută de alți fizicieni, nu mai puțin demni de luat în seamă. Oamenii de știință speră totuși că o teorie unificată a Universului va putea fi formulată într-o bună zi. Unii sunt chiar convinși că așa va fi. Și dacă tot „unificăm", i-am putea găsi, în cele din urmă, un loc și lui Dumnezeu. Desigur, cu condiția ca și El să respecte legile fizicii „Einstein și-a pus odată întrebarea: „Cât de multe opțiuni a avut Dumnezeu când a construit Universul?". Întrebare comentată astfel de Stephen Hawking, fizicianul-vedetă a ultimei jumătăți de secol: „Dacă ipoteza «fără frontieră» e corectă, El n-a

avut nici o libertate în alegerea condițiilor inițiale. Ar fi avut, bineînțeles, libertatea de a alege legile cărora li se supune Universul, dar asta nu înseamnă prea multe opțiuni. Ar putea exista doar una sau extrem de puține teorii unificate complete care să fie coerente și să permită apariția ființelor inteligente."[1]

Nu e clar ce înseamnă „extrem de puține". Două sau trei? Dar chiar una singură să fie, o teorie perfectă și completă nu înseamnă neapărat că e și adevărată. Fie însă și pe deplin adevărată, nu rezultă în nici un fel că ar putea lămuri totul până la capăt, și cu deosebire sâcâitoarea întrebare fundamentală „de ce?".

Să urmărim în continuare comentariul lui Stephen Hawking: „Ne putem întreba despre natura lui Dumnezeu chiar și dacă există o singură teorie unificată posibilă, care e doar un set de reguli și ecuații. Ce anume însuflețește ecuațiile și creează un Univers pe care acestea îl descriu? Abordarea obișnuită a științei de a construi un model matematic nu poate răspunde la întrebarea de ce trebuie să existe un Univers pe care modelul să-l descrie. De ce s-ar strădui Univer-

1. Stephen Hawking, *Teoria universală: Originea și soarta universului*, Humanitas, București, 2014, pp. 138–139. Vezi și lucrarea aceluiași autor *Scurtă istorie a timpului: De la Big Bang la găurile negre*, Humanitas, București, 1994 (reed. 2018).

sul să existe? Este teoria unificată atât de puternică încât să dicteze propria ei existență? Sau are nevoie de un creator? Și, în acest caz, are El vreo altă influență asupra Universului, în afară de faptul că e răspunzător de existența acestuia? Dar pe El cine l-a creat?"[2]

După Hawking, întrebarea fundamentală pe care ne-o putem pune este „de ce există Universul?". „Dacă vom găsi răspunsul la această întrebare – spune el – va fi triumful suprem al raţiunii umane, căci atunci vom pătrunde în mintea lui Dumnezeu."[3]

E curios cum unii fizicieni își amintesc din când în când de Creator. Nu par însă dispuși să-i lase intacte prerogativele, cu alte cuvinte, puterea neîngrădită de decizie. Nu mai are dreptul să facă tot ce i-ar trece prin minte: e obligat să țină seama de legile fizicii, întocmai unui monarh într-un regim parlamentar, care domnește, dar nu guvernează.

Oricum, recursul la Dumnezeu dovedește că nici fizica nu se simte chiar stăpână pe situație. Poate să răspundă, relativ credibil, la întrebarea „cum?"; știm astfel cum a evoluat Universul de la „Big Bang", marea explozie inițială, și până astăzi; știm sau credem că știm și cum va evolua

2. Stephen Hawking, *Teoria universală*, ed. cit., p. 139.
3. *Ibidem*, p. 140.

în viitor, până la încheierea actualului ciclu. Desigur, ceea ce știm nu e realitatea pură, ci un model matematic care pare că se potrivește. Însă *de ce* toate acestea? Ce e nebunia asta care se numește Univers? N-avem nici cea mai vagă idee, și mă îndoiesc că vom afla vreodată.

VIII

Mergând spre viitor

ÎNCOTRO MERGEM? S-ar zice că în toate direcțiile imaginabile, dacă luăm în considerare întreaga gamă a scenariilor. „Previziunile" se bat cap în cap. După unii, sfârșitul lumii (cel puțin al lumii noastre, sau al civilizației noastre) ar fi cât se poate de aproape; după alții, dimpotrivă, ajutată de o tehnologie tot mai performantă, omenirea merge înainte, mai departe, tot mai departe...

Am mai spus-o: nu avem termeni de comparație. Ne comparăm noi cu noi înșine. Oare evoluția omului, așa cum a fost, și cum și cât o mai fi, să fie programată, supusă unor legi (naturale sau divine), sau mergem, pur și simplu, la întâmplare? Întrebări simple, răspunsuri multiple, care ne poartă în toate direcțiile.

Ar fi interesant de știut dacă omenirea e tânără sau bătrână. Cu alte cuvinte, dacă se află mai aproape de începuturile ei ori de sfârșit. Milionul de ani care a trecut de la primele sclipiri de umanitate (sau mai mult, sau mai puțin, în funcție de interpretări) să reprezinte o bună parte din parcurs, sau doar începutul? În ipoteza că ar fi abia începutul, s-ar putea ca ființa umană, prinsă în vârtejul evoluției, să se transforme în „altceva". Timp avem la dispoziție, slavă Domnului, la nesfârșit.

Într-un eseu publicat în 1893, H.G. Wells îl înfățișa pe „omul anului 1.000.000". Nu prea mai semăna cu omul de azi, aducea mai curând a caracatiță, cu un cap enorm înconjurat de tentacule. Un scenariu extrem întâlnim câteva decenii mai târziu în cartea lui Olaf Stapledon, *Last and First Men*, apărută în 1930. De la milionul de ani al lui Wells, sărim acum la un interval de două miliarde de ani, și la succesiunea, în acest răstimp aproape nemărginit, a 18 specii umane, atât de diferențiate însă, încât cu greu le-am bănui un strămoș comun. Fantezii, din specia „science-fiction", se va spune. Da și nu. E drept că atât omul anului 1.000.000, imaginat de Wells, cât și cele 18 specii umane identificate de Stapledon au puține șanse (probabil nici una) să-și facă apariția în istoria reală, adică în viitorul „efectiv". Rămâne însă ipoteza, științifică

și filozofică, a unei evoluții neîncetate, care poate rezerva surprize, la nesfârșit. Totul e posibil în viitor, dar tocmai de aceea, fiindcă totul e posibil, nu avem nici cea mai mică idee despre ce și cum va fi.

Ah, viitorul! Tare suntem neajutorați la acest capitol. Ne înșelăm uneori și cu privire la ziua de mâine. Desigur, unele evoluții, foarte generale, pot fi anticipate, cu un grad satisfăcător de acuratețe. Viața e făcută însă din nenumărate detalii concrete, nu din generalități abstracte. Și tocmai pe acestea nu le putem anticipa.

Pe de altă parte, luarea în considerare a unui viitor atât de îndepărtat și a unei omeniri atât de diferite de a noastră ne atrage încă o dată atenția asupra faptului că, la scara infinitului, noi, cei de astăzi, nu reprezentăm mai nimic. E de înțeles că ne preocupă ceea ce ar putea fi într-un viitor situat la asemenea distanță. Să nu ne facem însă iluzii că viitorul acesta își va mai aminti de noi în vreun fel.

IX

Miracolul occidental

NE AFLĂM ÎN PLINĂ ERĂ TEHNOLOGICĂ. S-ar putea să fie doar începutul unui proces de reelaborare, prin tehnologie, a tuturor datelor condiției umane. Așa era scris să fie? Sau doar așa s-a întâmplat? Ne lovim mereu de același obstacol: lipsa oricăror termeni de comparație. Dacă am avea capacitatea să observăm evoluții, similare sau divergente, petrecute în alte colțuri de Univers, ne-am putea permite să avansăm concluzii, cu ceva mai multă îndreptățire.

Un fapt e totuși demn de remarcat. Societatea tehnologică nu e (sau nu a fost până mai ieri) opera întregii omeniri, ci doar a uneia dintre civilizații, printre multe altele. I-a fost dat Occidentului să reinventeze lumea. Un Occident pornit foarte de jos, odată cu prăbușirea Imperiului

Roman de Apus. O stare de anarhie prelungită timp de câteva secole, declinul accentuat al vieții urbane, știința de carte aproape dispărută și, atâta cât mai rămăsese, refugiată între zidurile mânăstirilor sunt câteva dintre trăsăturile inițiale ale unui Occident care nu părea deloc că se pregătește să domine și să transforme lumea. Și totuși, din punctul acesta, foarte de jos, a pornit marea transformare a condiției umane.

Ca întotdeauna, istoricii încearcă să lămurească fenomenul. Și, ca întotdeauna, n-au cum verifica dacă au sau nu dreptate. Sunt cu siguranță nenumărați factori care au împins Occidentul pe o cale cu totul nouă. Prăbușirea inițială și starea de anarhie prelungită au creat un fel de punct „zero", șansa unui nou început. Plină de consecințe a fost și fuziunea dintre două spații de civilizație extrem de diferite: latin și germanic, rezultatul fiind o sinteză economică, dar și culturală de o amploare nemaiîntâlnită. Într-una dintre cărțile mele, am tratat pe larg această chestiune istorică crucială, așa că nu voi mai reveni asupra posibilelor interpretări.[1] Ajunge să constatăm că s-a întâmplat ceea ce s-a întâmplat.

Occidentul sărac și ignorant a găsit calea progresului și a creșterii accelerate, în timp ce alte

1. *Occidentul: O interpretare istorică*, Humanitas, București, 2007. Vezi și *Sfârșitul Occidentului? Spre lumea de mâine*, Humanitas, București, 2013.

civilizații, mult mai evoluate decât lumea occidentală, au rămas „blocate" în toată splendoarea lor.

Imperiul Roman poate oferi un prim exemplu. Romanii au reușit mai întâi de toate performanța, pe care nimeni n-a reușit-o la aceeași scară înainte de ei, de a unifica, pentru mai bine de o jumătate de mileniu, aproape întreaga lume cunoscută. Au fost mari legiuitori și mari constructori. Ce i-a împiedicat să meargă pe calea științei experimentale și a tehnologiei? E mai ușor de pus întrebarea decât de dat un răspuns. Cert e că nu au mers în această direcție.

Chinezii au făcut câțiva pași mai departe, dar nu prea mulți. Cel puțin patru mari invenții ale lor au fost preluate și desăvârșite de occidentali: hârtia, tiparul, praful de pușcă și busola. N-au exploatat însă decât în mică măsură potențialul revoluționar al acestora. Revoluția culturală și socială a cărții s-a petrecut în Europa, și nu în China, odată cu inventarea, sau reinventarea, de către Gutenberg, spre mijlocul secolului al XV-lea, a tiparului cu caractere mobile (în timp ce chinezii foloseau plăci gravate). Praful de pușcă, utilizat în China îndeosebi pentru focurile de artificii, avea să schimbe complet în Europa tehnologia războaielor. În sfârșit, busola, folosită de chinezi în principal pe uscat, a devenit, pentru europeni, un instrument indispensabil al expedițiilor maritime, contribuind astfel la

marile descoperiri geografice și la stăpânirea occidentală a lumii întregi. Să precizăm că a fost un moment, pe la 1400, când China ar fi putut să pornească la descoperirea și cucerirea lumii, devansându-i pe occidentali. N-a făcut-o fiindcă nu a vrut să o facă. A preferat să se consolideze în interior decât să se deschidă în afară. A făcut-o Occidentul, cu mijloace tehnice poate mai puțin evoluate decât ale chinezilor, dar cu argumentul decisiv că au *vrut* să o facă. Trebuia în această competiție să ai și un dram de curiozitate. Curiozitate – occidentalii au avut din plin, în timp ce chinezii nu par să fi fost prea preocupați pentru ceea ce se petrecea dincolo de granițele țării și civilizației lor. Primii occidentali ajung în China (printre ei și vestitul Marco Polo) în secolul al XIII-lea, în timp ce primii chinezi vizitează Occidentul... spre mijlocul secolului al XIX-lea. Distanța de parcurs, firește, era riguros egală în ambele sensuri.

Și arabii, dacă privim lumea în jurul anului 1000, erau superiori Occidentului din multe puncte de vedere. Stăteau sensibil mai bine în ce privește cunoștințele științifice. Au avut înaintea occidentalilor revelația științei și filozofiei Greciei antice. Erau și navigatori iscusiți, dar nici ei n-au pornit să descopere lumea, dincolo de marginile propriei civilizații. Tot occidentalii au făcut-o.

Așa se prezentau lucrurile acum o mie de ani. Între marile civilizații, Occidentul stătea mai la urmă. Cei din urmă au devenit însă cei dintâi. Partida, Occidentul a câștigat-o. Încă o dată, și de data asta într-o chestiune fundamentală, viitorul s-a dovedit imprevizibil.

x
Încurcata problemă a cauzelor

DE LA TUCIDIDE ȘI POLIBIU ÎNCOACE, orice istoric care se respectă nu se mulțumește cu simpla înșiruire a faptelor trecutului. E important să știm „cum", dar încă și mai important să ne lămurim „de ce", cu alte cuvinte să deslușim cauzele, mai mult sau mai puțin ascunse, ale evenimentelor și evoluțiilor istorice. „*Felix qui potuit rerum cognoscere causas*" (Fericit cel care a putut să pătrundă cauzele lucrurilor) sună un vers din Virgiliu. Să fie istoricii din specia acestor fericiți?

Marea dificultate a interpretării faptelor trecutului constă în imposibilitatea oricărui experiment. Trecutul e „dus". Lucrăm în această privință doar cu reprezentări aproximative.

„Dacă nasul Cleopatrei ar fi fost mai scurt" – e un pasaj dintr-un eseu al lui Blaise Pascal – „s-ar

fi schimbat întreaga față a lumii". Multă vreme, cauzele „mici": evenimente, personalități..., capabile însă să dea naștere la efecte considerabile, i-au tentat pe istorici. Odată însă ce istoria și-a propus să devină o știință, la fel de sigură ca oricare alta, asemenea interpretări au ajuns să pară mult prea superficiale. Istoricii s-au îndreptat spre cauze „mari", de ordin economic, demografic, social... Un curent istoriografic influent, precum „noua istorie franceză" (Școala de la *Annales*) aproape că a exclus evenimentele și personalitățile din țesătura istoriei, propunând o abordare în spirit strict „sociologic". Potrivit unei asemenea perspective, evenimentele abia de zgârie suprafața istoriei. Cu ele sau fără ele, ne-am afla tot unde ne aflăm.

Ce ar fi însă să terminăm cu „cauzele", o dată pentru totdeauna? Manifestările de tot felul ale istoriei au la origine întregul complex social, economic, politic, mental... existent la un moment dat, și nu doar câteva cauze privilegiate, mai mari sau mai mici.

Un teren de studiu foarte interesant s-a oferit istoricilor cu prilejul comemorării unui secol de la izbucnirea Primului Război Mondial (1914–2014). Dincolo de orice îndoială, acesta a fost marele eveniment fondator al secolului XX. Fără această conflagrație (mai curând decât fără nasul Cleopatrei) istoria epocii noastre ar fi fost

substanțial diferită. Cauzele „mari" le știm; țin, în principal, de contradicțiile dintre marile puteri. Riscul e însă să nu fie prea mari, cu alte cuvinte, mult prea generale, de natură să explice orice și contrariul a orice. Ne interesează nu niște cauze oarecum abstracte aplicabile la tot felul de evoluții, ci modul concret cum s-au înlănțuit faptele pentru a se ajunge la un conflict de o asemenea amploare și cu asemenea consecințe.[1]

Ironia istoriei stă în faptul că atunci, în 1914, se anunța o vară liniștită, prima vară liniștită, după ani de încordare. Se încheiase conflictul din Balcani (cele două războaie balcanice din 1912–1913) care ar fi putut să incendieze întreaga Europă. Pentru moment, nu se întrevedea un motiv iminent de dispută. Kaiserul însuși (Wilhelm II, împăratul Germaniei) a dat semnalul relaxării, oferindu-și o croazieră pe Marea Baltică.

Trăsnetul s-a abătut din cer senin: atentatul de la Sarajevo (28 iunie 1914) căruia i-a căzut victimă arhiducele Franz-Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei (împreună cu soția sa). Fără acest atentat este, cred, cât se poate de clar că nu s-ar fi declanșat nici un fel de război în vara anului 1914. Poate (probabil?) că ar

1. Vezi punctul meu de vedere cu privire la „cauzele" Primului Război Mondial, în *Primul Război Mondial: Controverse, paradoxuri, reinterpretări*, Humanitas, București, 2014.

fi izbucnit cândva mai târziu, dar asta e o ipoteză care nu se poate verifica. Oricum, chiar și așa, ar fi fost un *alt* război, nu știm cu ce caracteristici și cu ce consecințe.

A urmat – timp de o lună – un confuz balet diplomatic. Documentația e abundentă, cunoaștem fiecare mișcare aproape minut cu minut. Zilnic, s-a suflat asupra Europei și cald, și rece; și pacea, și războiul s-au aflat pe muchie de cuțit. Până la urmă, războiul a avut câștig de cauză, la limită. Chiar și așa, nu era obligatoriu să se ajungă la un conflict generalizat. Puteau fi lăsate protagonistele: Serbia și Austro-Ungaria, să se bată între ele până s-ar fi săturat. N-a fost să fie așa. Europa întreagă a luat foc. S-a spulberat destul de repede și iluzia războiului de scurtă durată. A fost un măcel prelungit, timp de peste patru ani. „N-am vrut asta", ar fi exclamat Kaiserul. Dar cine ar fi vrut-o?

Cauzele mari sunt evidente în acest joc, dar ele reprezintă mai curând un element de fundal sau de „atmosferă". Dacă raporturile dintre marile puteri ar fi fost mai puțin încordate poate că nu s-ar fi ajuns la o asemenea încăierare. Elementul-cheie este până la urmă tot „declanșatorul", cu alte cuvinte atentatul de la Sarajevo. Dar sunt și „cauze", mai greu de cântărit, care țin de mentalități și de reprezentări. Istoricul francez François Cochet, autor al articolului pri-

vitor la „cauzele războiului" dintr-un dicționar consacrat Primului Război Mondial, ajunge la concluzia că declanșarea conflictului „rămâne o alchimie foarte complexă, care scapă parțial puterii de înțelegere, sau cel puțin unei analize pur raționale".[2] Iată cum, la un secol distanță, războiul izbucnit în 1914 îi ajută pe istorici, cel puțin pe unii dintre ei, să privească problema cauzelor cu ceva mai multă subtilitate. Interpretările se complică, iar mersul istoriei se dovedește mai puțin previzibil decât și-au închipuit istoricii până acum.

Astfel, iluzia „războiului scurt", izvorâtă din capacitatea de distrugere, fără precedent, a armamentului folosit, destul de larg răspândită în epocă, a strecurat un dram suplimentar de inconștiență în deciziile luate (argumente de genul: să facem război și să scăpăm de o grijă. Oricum, se va termina repede, va fi o simplă, și poate necesară, descătușare de energie). Complexul încercuirii (Franța la granița de apus, Rusia la răsărit), o adevărată obsesie pentru oamenii politici și militarii germani, a contribuit în chip decisiv la opțiunea Germaniei de a ataca prima (cu riscul de a fi considerată principalul vinovat de război), tocmai pentru a evita o dublă invazie

2. François Cochet și Rémy Porte (coord.), *Dictionnaire de la Grande Guerre, 1914–1918*, Paris, 2008, articolul „Causes de la guerre", p. 213.

franco-rusă, socotită drept inevitabilă, mai devreme sau mai târziu. Până la urmă, putem identifica sau imagina o multitudine de factori care își vor fi avut rolul lor; greu însă de precizat ponderea fiecăruia, fiindcă avem de-a face cu un ghem uriaș și extrem de încâlcit de fapte și atitudini. Ar fi fost de altfel posibil ca același joc de factori care a decis în cele din urmă în favoarea războiului să fi putut conduce și spre alte soluții (ceea ce, firește, n-avem cum să verificăm, istoria petrecându-se o singură dată). Chiar stăpânind perfect cauzele (ceea ce oricum e o iluzie) nu știm niciodată ce o să se întâmple, înainte de a se întâmpla.

Totuși, națiunile europene se apropiaseră mult unele de altele. Locuitorii continentului circulau liber peste frontiere și în număr destul de mare. În mentalitatea oamenilor, pacifismul făcea progrese. Partidele socialiste, în plin avânt, nici nu voiau să audă de război (e drept, în 1914, atât socialiștii germani, cât și cei francezi s-au lăsat convinși să adopte o atitudine „patriotică", și unii, și alții susținându-și propria țară). Până și familiile domnitoare ale Europei erau strâns înrudite între ele și ar fi putut să contribuie la apropiere, nu la dezbinare (regele Marii Britanii și împărații Germaniei și Rusiei erau veri primari). Pacea și războiul se aflau, ambele, pe muchie de cuțit. Ar fi putut să fie altfel.

Cert este că „revizitarea" Primului Război Mondial i-a ajutat pe istorici să înțeleagă mai bine, și nu doar cu privire la acest conflict, complexitatea procesului istoric și, ca să spunem lucrurilor pe nume, imprevizibilitatea acestuia.

XI
Despre ziua de mâine

DACĂ TRECUTUL E GREU DE INTERPRETAT, cu atât mai greu e de întrezărit viitorul. Trecutul, cel puțin, există, desigur, într-o unică variantă. Ar fi putut să fie altfel, până la urmă însă a fost așa cum îl știm. În cazul viitorului, istoria încă n-a ales. Construim scenarii; puțin probabil însă ca vreunul dintre ele să se potrivească cu ceea ce va fi.

Teoria „lebedei negre", lansată (în anul 2007) de Nassim Nicholas Taleb, a pus în evidență rolul perturbator al unor evenimente neașteptate.[1] Atentatul de la Sarajevo a fost o asemenea „lebădă neagră". Dar chiar banalele „lebede albe"

1. Nassim Nicholas Taleb, *Lebăda neagră: Impactul foarte puțin probabilului*, Curtea Veche, București, 2010 (ediția originară, *The Black Swan*, 2007).

sunt capabile să ne pregătească „surprize". Istoria se prezintă ca o nesfârșită mișcare browniană, în interiorul căreia sunt posibile cele mai diverse combinații și rezultate.

Putem defini relativ corect (deși nu întotdeauna) marile tendințe ale viitorului, faptul, de pildă, că o tehnologie tot mai performantă va înrâuri, în tot mai mare măsură, viața oamenilor și mersul omenirii, în ansamblu. Dar va fi spre bine sau spre rău? Sau „amestecat"; și atunci, „amestecat" cum? Nu putem ști. Ne putem aștepta la orice, inclusiv la ceea ce nici prin minte nu ne-ar trece.

Este ușor să constatăm cum stau lucrurile, privind dintr-un punct de observație situat cu un veac în urmă. Există nenumărate istorii ale secolului XX, imaginate în jurul anului 1900. Nici una nu se potrivește prea bine cu istoria reală. Uneori, ce e drept, marile tendințe sunt intuite oarecum corect. Astfel, mulți autori pun în evidență o gamă nesfârșită de progrese tehnologice, atrăgând totodată atenția asupra pericolelor generate de abuzul de tehnologie. Scenariile care decurg de aici rămân însă departe de ceea ce știm că s-a întâmplat cu adevărat. Cum am putea să le pretindem oamenilor de la 1900 să prezică două războaie mondiale, comunismul și nazismul, Holocaustul... și atâtea alte evenimente și evoluții? Sunt asemenea

„prezicători“ care, în preajma Primului Război Mondial, sugerează iminența unui cu totul alt conflict, nu între națiunile europene, ci între „rase“, în contextul, mai ales, al „pericolului galben“, una dintre obsesiile epocii; chinezii și japonezii ar fi fost pe punctul de a invada Europa. Și așa mai departe; sunt o mulțime de istorii paralele, care ar fi putut să fie, dar nu au fost.

Se va spune că nu se compară fanteziile literare de acum un veac cu abordarea actuală a viitorului, într-o manieră pe care o considerăm științifică. E drept că dispunem de tot mai multe date, și tot mai sigure, și de mijloace tot mai eficiente pentru a le prelucra. Știm foarte bine cum arată ziua de azi și ar trebui să nu ne lovim de mari dificultăți pentru a anticipa corect ziua de mâine. Din păcate, nu e chiar așa.

Pe măsură ce sporește cantitatea de date, se înmulțesc și scenariile posibile. Lumea tradițională, de dinaintea erei tehnologice, era fragmentată și evolua încet, aproape imperceptibil. Istoricul francez Emmanuel Le Roy Ladurie nu ezita să folosească sintagma, aparent curioasă, dar justificată, „de istorie imobilă“ (aplicată Franței în perioada 1400–1700). Astăzi, dimpotrivă, trăim într-o lume puternic integrată și care se mișcă cu o repeziciune de neînchipuit. Comunicarea instantanee prin Internet, fără bariere de spațiu și de timp, poate provoca evenimente

majore și complet neașteptate. Ajungem astfel să nu mai fim siguri nici pe următoarele 24 de ore.

Cum a fost cu alegerea lui Donald Trump, ca președinte al Statelor Unite ale Americii? Până în ultima clipă, percepția dominantă a fost aceea a unei candidaturi nu tocmai serioase și cu puține șanse de izbândă. Totuși, Donald Trump a câștigat, spre uimirea întregii planete; și nu e în discuție o alegere oarecare, ca multe altele, ci o opțiune radicală, posibil punct de pornire al unor reorientări majore, atât în interiorul societății americane, cât și pe scena internațională.

Dar Brexitul? Referendumul privind rămânerea sau ieșirea Marii Britanii din structurile europene a fost decis de prim-ministrul Cameron cu convingerea că va fi câștigat, și nu pierdut. De altfel, mai toată lumea considera (inclusiv în lumina sondajelor) că proeuropenii vor avea câștig de cauză, și astfel apartenența Marii Britanii la Uniunea Europeană va fi confirmată o dată pentru totdeauna. Și de data asta au câștigat însă „ceilalți". Iar ceea ce urmează e cu totul confuz. Desprinderea de Uniunea Europeană se arată a fi, pentru Marea Britanie, mai întâi, dar și pentru Europa, un proces mult mai anevoios și mai păgubitor decât s-ar fi putut crede. Un cutremur de proporții.

Cam așa se prezintă lucrurile judecate de azi pe mâine. Avem de-a face cu o încărcătură prea

mare de evenimente și de informații și cu prea multe intervenții perturbatoare, pentru a anticipa, fără riscul de a greși, ceea ce se va întâmpla într-un viitor chiar foarte apropiat.

Ce să mai spunem atunci când e vorba despre un viitor ceva mai îndepărtat, de ordinul anilor sau al deceniilor? E un adevărat festival al scenariilor fără temei!

XII

Surprizele viitorului

DUPĂ CUM SE PREZINTĂ LUCRURILE, s-ar putea ca dereglările climatice să fie marea sfidare a unui viitor care începe să se contureze, sub ochii noștri. Acum o jumătate de veac, direcția era nehotărâtă, nu se știa încă dacă va fi mai frig sau mai cald sau nu se va petrece nici o modificare climatică majoră. Am început să „prezicem" încălzirea globală, atunci când primele semne deveniseră deja îngrijorătoare. Dar nu contenim să ne minunăm. 46 de grade în sudul Franței (în prima parte a verii anului 2019), oare unde vom ajunge? Măsurile pe care le luăm, de bine, de rău, se dovedesc cu totul insuficiente. Și nu doar încălzirea e problema, ci, în aceeași măsură, instabilitatea atmosferică, care a atins cote alarmante. Să fie strict din pricina activităților umane? Sau ne

înscriem în succesiunea naturală a diverselor faze climatice? Chiar înainte de existența omului, Terra a cunoscut o succesiune de regimuri climatice glaciare sau toride. Indiferent de cauze, e clar că ceea ce se petrece nu este bine, și e încă și mai clar că măsurile de protecție adoptate sunt departe de a rezolva problema. Se poate întâmpla orice: să trecem și peste asta sau, în cazul cel mai grav, să nu reușim să ne adaptăm. La 46 de grade, încă se mai respiră; greu, dar se respiră. Dar la 56 de grade sau la 66? Cât poate rezista omul, până unde poate rezista civilizația umană? Să fie apropierea sfârșitului, sau numai un incident de parcurs? Viața (dacă admitem versiunea științifică a Creației) a luat naștere pe Pământ în condiții de mediu cu totul speciale. Dacă acestea s-ar fi prezentat puțin altfel, poate că n-am exista, pur și simplu. Pe o scară aproape infinită, condițiile vieții se află așezate într-o zonă foarte restrânsă. Suntem oare pe cale să trecem dincolo de linia roșie?

În 1972, nu existau neliniști climatice, de nici un fel. Griji însă existau ca întotdeauna. E anul faimosului raport al Clubului de la Roma, pregătit de o prestigioasă echipă de oameni de știință de la Massachusetts Institute of Technology, sub titlul *The Limits to Growth* (*Limitele creșterii*). Ni se înfățișa o imagine cât se poate de pesimistă a viitorului apropiat și pe termen mediu,

până spre anul 2100. Potrivit raportului menționat, populația Terrei crește prea repede, iar hrana și materiile prime ajung să fie insuficiente. Poluarea completează sumbrul tablou. Riscul principal stă în epuizarea resurselor. În ritmul din epocă al producției și consumului, petrolul va mai dura doar 22 de ani și toate metalele se vor epuiza înainte de un secol, în unele cazuri, foarte repede. Exista vreo soluție? Da, una singură, ilustrată prin două sigle, ZEG și ZDG, Zero Economic Growth și, respectiv, Zero Demographic Growth. Creștere „zero", atât în plan economic, cât și demografic. Sfârșitul progresului! E prețul care trebuia plătit pentru a evita un dezastru. Alarma s-a dovedit falsă. Nu înseamnă că nu există o problemă a resurselor, dar epuizarea lor nu se petrece chiar de azi pe mâine, și e de presupus, sau măcar se poate spera că omenirea va găsi, între timp, soluții de schimb. Din perspectiva actuală, nu epuizarea resurselor, ci criza climatică reprezintă primul factor de îngrijorare. E o precizare pe care Clubul de la Roma a ratat-o.

Până să se năruie întreaga civilizație, s-a prăbușit deocamdată comunismul. Bruscul sfârșit, cel puțin în Europa, al acestei utopii totalitare a luat lumea prin surprindere. Era clar, de multă vreme, că economia comunistă funcționa din ce în ce mai defectuos, iar îngrădirea libertăților

devenise exasperantă. Cu toate acestea, aproape nimeni, nici din interiorul sistemului, nici din afara lui, nu s-a încumetat să-i prevadă sfârșitul apropiat, foarte apropiat. Propaganda comunistă care, în bună analiză marxistă, proclama că nu există nimic „după", societatea fără „clase" însemnând împlinirea supremă a istoriei, reușise să-și convingă de acest fals adevăr nu numai adepții, ci și adversarii. S-a schițat, timid, și o teorie a convergenței sistemelor, cu un capitalism care ar deveni mai social și un comunism mai liberal și mai democratic. Să fi fost atât de greu de observat că în câțiva ani, în câteva luni, se va petrece sfârșitul acestei bizare și nefericite aventuri? În acest context, în fond destul de binevoitor față de regimurile comuniste, a trezit un interes considerabil cartea publicată de Hélène Carrère d'Encausse (cunoscut politolog francez) sub titlul *L'Empire éclaté* (*Imperiul sfărâmat*). Autoarea prevedea, într-adevăr, dezmembrarea imperiului sovietic. Doar că mecanismul invocat era insolit: ponderea demografică crescândă a populației musulmane din Uniunea Sovietică, care avea să pună în dificultate autoritatea Moscovei. Or comunismul s-a prăbușit din cu totul alte motive, economice și sociale în primul rând, și mai puțin de natură etnic-religioasă (cu privire specială asupra Islamului).

Odată cu ieșirea din comunism a răsărit o nouă utopie; li s-a părut unor teoreticieni ai viitorului că democrația de tip occidental e pe cale de a cuceri lumea întreagă. Nu mai avea concurență în plan ideologic. Istoria se va sfârși așadar, dar nu cum credeau comuniștii, ci în varianta occidentală. Cartea lui Francis Fukuyama *Sfârșitul istoriei și ultimul om* s-a bucurat de un succes extraordinar. Susținea că lumea se va „egaliza" în spiritul democrației occidentale. Și nu se va mai întâmpla mare lucru. Va fi liniște pe planetă, ca într-o mare Elveție!

Să ne pierdem vremea combătând scenariul lui Fukuyama nici nu mai are rost. A trecut un sfert de veac, între timp, și lumea s-a dovedit a fi rămas la fel de conflictuală. Poate încă mai conflictuală ca înainte, când, decenii la rând, cele două blocuri, occidental și comunist, reușiseră să asigure un fel de echilibru mondial, în ciuda ostilității afișate.

Acum, lumea s-a fragmentat, iar conflictele s-au înmulțit și s-au diversificat, într-o înlănțuire cu atât mai periculoasă cu cât, grație progresului tehnologic, planeta a devenit extrem de mică și nimeni nu mai are cum să se izoleze. Pentru mișcările teroriste, condițiile sunt „ideale". Un mic grup poate lovi oricând, oriunde; poate să țină în șah o națiune întreagă, inclusiv o supraputere precum Statele Unite ale Americii.

Schimbările care se petrec în ierarhia mondială oferă de asemenea surprize. Cine ar fi bănuit, cu o jumătate de veac în urmă, amploarea „fenomenului chinez"? Îmbinarea, deocamdată funcțională, între regimul politic comunist și economia de piață de tip capitalist este în sine surprinzătoare, cu atât mai mult cu cât funcționează fără mari dificultăți. E clar, sau ar trebui să fie, că țara aceasta – sau cel puțin clasa ei conducătoare – vizează hegemonia mondială. Nu mai are a se lua la întrecere decât cu Statele Unite ale Americii. PIB-ul pe cap de locuitor al Chinei e încă destul de modest, dar, în termeni de PIB global, marea putere asiatică a reușit, în nu mai mult de două decenii, să depășească toate celelalte puteri ale lumii, mai puțin Statele Unite, instalându-se autoritar pe locul 2 în lume. O pondere sporită a Chinei era previzibilă, dar o asemenea performanță cu greu ar fi putut fi imaginată.

Vor ajunge chinezii să domine lumea? E posibil, după cum posibile sunt și alte scenarii. Cu o jumătate de secol în urmă, era la modă „miracolul japonez". Într-adevăr, Japonia pornise spre viitor la fel de repede și de hotărât precum China astăzi. Ajunsese, tot precum China, pe locul 2 în ierarhia economică mondială, pe primul loc aflându-se tot Statele Unite ale Americii. Părea capabilă această țară ca într-un termen

relativ scurt să ocupe chiar primul loc. Cel puțin așa se prezentau unele „proiecții". Brusc însă, mecanismul a cedat, s-a înnămolit, Japonia continuă să ocupe un onorabil loc 3 în ierarhia economică a lumii (sau locul 4, dacă privim Uniunea Europeană ca un tot), dar nici vorbă nu mai poate fi de o hegemonie japoneză, nici măcar în plan strict economic. Proiecțiile sunt adesea „mincinoase", fiindcă prelungesc tendințele actuale spre un viitor care în cele mai multe cazuri e altfel decât prezentul. Poate că și China se va opri la un moment dat sau își va încetini mersul. Poate fi și mai rău; o prăbușire internă, mergând până la război civil și la dezmembrarea țării, e de asemenea de luat în considerare, date fiind uriașele contraste de ordin social, în primul rând, dar și etnic și teritorial. Care scenariu se va adeveri?

În 2012 s-a petrecut „Primăvara arabă", o amplă mișcare de liberalizare a spațiului islamic. La rândul ei, prea puțin sau deloc anticipată. Și cu urmări, de asemenea, neanticipate. Pentru prima oară s-au verificat, la scară mare, virtuțile mobilizatoare ale Internetului. A fost de ajuns o scânteie, și o bună parte a lumii arabe s-a mobilizat, grație comunicării instantanee, asigurată prin tehnologia de ultimă oră. După democratizarea fostului „lagăr" comunist (fie doar parțială și aproximativă, Rusia nefiind

chiar un model de democrație), iată, începea să se democratizeze și spațiul islamic; cel puțin așa se prezenta scenariul optimist. De fapt, prea optimist. Mult prea optimist. Consecințele au contrazis în totalitate așteptările. Valul democratizării s-a împotmolit fie prin instaurarea unui nou regim autoritar (cazul Egiptului), fie printr-o anarhie generalizată (cazul Libiei), fie printr-un interminabil și sângeros război civil (cazul Siriei). Reacția cea mai violentă a venit din partea așa-numitului „Stat Islamic", mișcare teroristă care a îngrozit lumea prin proporțiile și cruzimea crimelor comise. Fugind din calea prăpădului, milioane de refugiați din nordul Africii și din Orientul Apropiat și Mijlociu au încercat să forțeze – și în bună măsură au reușit – frontierele Uniunii Europene, ceea ce a creat panică în Europa și atitudini divergente ale guvernelor europene (de la disponibilitatea Germaniei de a primi un număr aproape nelimitat de refugiați, la refuzul absolut al Ungariei, care a și început să-și înconjoare teritoriul cu un gard de protecție). A fost criza cea mai acută prin care a trecut proiectul european, și încă o ilustrare a faptului că nu știm niciodată cum va evolua până la capăt un eveniment sau un proces istoric.

Dar poate că dovada cea mai clară a incapacității noastre de a desluși viitorul, chiar pe ter-

men scurt, stă în faptul că ne-am trezit, aproape fără să ne dăm seama, într-o lume radical schimbată grație Internetului și telefoniei mobile. Este, probabil, revoluția tehnologică cu cel mai mare impact de la începuturile civilizației și până astăzi. Intrăm, într-adevăr, într-o lume foarte diferită. Viața noastră, preocupările noastre, sistemul de valori vor trece prin transformări dramatice. E cea mai mare fractură din întreaga istorie a omenirii. Acum e ușor să ne dăm seama; dar nimeni n-a fost capabil să anticipeze!

Tot prin „virtuțile" Internetului, am intrat în faza pe care unii o numesc „postadevăr". Minciuna și manipularea există de când lumea, însă capătă acum o amploare neînchipuită, prin capacitatea Internetului de a aduna o sumă uriașă de informații și de a le răspândi instantaneu într-o mare masă de „consumatori". Cu mijloacele actuale, documentele de tot felul, inclusiv imaginile, sunt ușor de falsificat și de prezentat într-o lumină credibilă. O mulțime de *fake news* se răspândesc astfel fără încetare, fiind aproape imposibil de demontat, odată ce o mulțime de oameni ajung să le creadă. Așa a devenit miliardarul american George Soros inițiatorul diabolic al unui vast complot mondial, denunțat vehement în Ungaria, țara sa de origine, dar și în alte state ale Europei Centrale, inclusiv în România. Vom ajunge oare în stadiul unei confuzii totale, când

nu vom mai ști ce să credem sau să nu credem? Unii arată cu degetul Rusia, considerând-o responsabilă pentru răspândirea de știri false de natură să afecteze rezultatul competițiilor electorale în Statele Unite și în alte țări occidentale. Se întrevăd războaie „nesângeroase" care vor fi câștigate de cine știe să mintă mai bine.

XIII

Efecte perverse

TOTUȘI, NU AVEM NICI UN MIJLOC DE CONTROL asupra derulării evenimentelor? Istoria își face de cap cu noi, și atâta tot? Un cuvânt de spus avem, cu siguranță. Fiecare individ și fiecare grup uman își aduc o contribuție la mersul istoriei. Istoria e însă o rezultantă, și nu doar a câtorva elemente, ci a unui număr de factori aproape nesfârșit. Ce va ieși din combinarea lor aleatorie este aproape imposibil de prevăzut. Oamenii fac istoria, dar sunt incapabili să o țină sub control.[1]

Apar și evoluții „perverse", nu puține. Chiar bunele intenții pot să ducă la rezultate deplorabile sau cel puțin nedorite. De două secole încoace,

1. Cu privire la istorie, în general, trimit la cartea mea *Un joc fără reguli: Despre imprevizibilitatea istoriei*, Humanitas, București, 2016.

istoricii se tot întreabă dacă Revoluția Franceză chiar trebuia să fie așa cum a fost. Ce febră i-a cuprins pe revoluționari de au ajuns, în etapa „Terorii iacobine", să taie capete pe bandă rulantă, sfârșind prin a se măcelări între ei, („Libertate, câte crime se comit în numele tău", a exclamat una dintre victime, doamna Roland.) Fiecare istoric vine cu propria interpretare: așa trebuia să fie, susțin unii, sau așa s-a întâmplat, consideră alții, printr-o imprevizibilă înlănțuire de evenimente (oricum, proba nu se poate face). La fel de spectaculoasă este și instabilitatea socială și politică, lăsată moștenire în Franța de marea Revoluție. În contextul confruntării dintre cele două Franțe: Franța conservatoare, monarhică și catolică, și Franța progresistă, republicană și laică, s-au succedat nenumărate regimuri: regale, imperiale, republicane, răsturnate sau întemeiate prin mișcări revoluționare de tot felul. Odată cu instaurarea celei de a cincea Republici, în 1958, structurile instituționale s-au mai stabilizat, dar din când în când mai intervine câte o mișcare cu caracter insurecțional, precum faimosul „mai 1968" sau, foarte recent, mișcarea „vestelor galbene". O istorie fabuloasă, cu punct de pornire în marea Revoluție declanșată în 1789. Cine ar fi putut să prevadă toate aceste urmări?[2]

---

2. François Furet are meritul de a fi eliberat Revoluția Franceză de scenariul determinist potrivit căruia

Deriva comunismului e încă și mai impresionantă, în orice caz extrem de instructivă, întrucât arată cât de ușor se poate trece uneori dintr-o extremă în alta. Ar fi trebuit să fie „marea eliberare" a omului de sub toate formele de servitute. După o fază, e drept, inevitabilă, de violență revoluționară, fiindcă trebuia dărâmată lumea veche pentru a așeza o lume nouă în locul ei. Comunismul s-a blocat însă în această fază de tranziție. Cea mai liberă dintre orânduiri (potrivit țelului proclamat) a devenit cea mai opresivă și mai desăvârșită formă de totalitarism.

De-a lungul istoriei se produc, cum se vede, nenumărate efecte perverse: evenimente sau evoluții care au cu totul alte urmări decât cele prevăzute sau preconizate. „Unde dai și unde crapă", zice o vorbă românească. În ciuda tonului glumeț, e o remarcă foarte serioasă, care sugerează o întreagă filozofie a istoriei. Într-adevăr, nu știm niciodată la ce să ne așteptăm. Și viața omului, și istoria omenirii sunt pline de surprize, la fiecare pas.

---

ceea ce s-a întâmplat trebuia neapărat să se întâmple. Tot el a subliniat un paradox al istoriei de care trebuie să se țină seama: oamenii sunt cei care fac istoria, dar nu sunt capabili să o țină sub control. Vezi François Furet, *Penser la Révolution française*, Gallimard, Paris, 1978 (trad. rom., *Reflecții asupra Revoluției Franceze*, Humanitas, București, 1992 și 2012).

Democrația (de tip occidental) poate fi considerată o reușită, dar și în cazul ei factorii perturbatori nu au lipsit, sunt în continuare prezenți. De fapt, totalitarismele secolului XX s-au instaurat profitând tocmai de condițiile create în cursul amplului proces de democratizare. În Germania lui Bismarck, Hitler ar fi rămas un obscur pictor de firme. El și mișcarea nazistă, în genere, au ajuns la putere tocmai în urma unei competiții de tip democratic, prin alegeri libere, pe baza votului universal. Democratica Republică de la Weimar, și nu Prusia aristocratică i-a netezit drumul spre putere. Votul universal, fără îndoială, un mare câștig al democrației, poate deveni riscant în anume condiții (în Germania, trauma înfrângerii în Primul Război Mondial și efectele dezastruoase ale crizei economice din 1929–1933). Electoratul „democratic" se lasă ușor manipulat, ceea ce nu era cazul elitei conducătoare din regimurile predemocratice. Regula „un om, un vot" așază pe același plan persoane cu competențe foarte inegale și dă în cele din urmă câștig de cauză celor mulți, de fapt însă nu acestora, ci celor care au știut să-i manipuleze mai eficient. S-a afirmat că asemenea derive s-ar fi petrecut de regulă într-un stadiu incipient al democrației, democrațiile consolidate de astăzi fiind vaccinate, cum s-ar spune, împotriva unui asemenea gen de riscuri. Constatăm însă că nu

e chiar așa. De câtva timp, mișcările populiste, parțial asemănătoare fascismelor interbelice, împânzesc spațiul european. Ele reprezintă o reacție naționalistă la construcția europeană „transnațională" sau „postnațională", stimulată în plus de temerile stârnite de uriașul val de imigranți care s-a abătut asupra continentului. Până nu demult, „populiștii" au fost marginali; acum, deja, nu mai sunt; chiar dacă rămân încă minoritari, se află într-o ascensiune constantă. Au reușit, oricum, să împingă Marea Britanie afară din Europa! E greu de prevăzut ce se va întâmpla în anii următori; un dram de răbdare și vom vedea! E însă riscant să ne încrucișăm brațele, legănându-ne în iluzia unei democrații instaurate o dată pentru totdeauna.

Societățile democratice sunt pândite și de altă primejdie: fractura socială crescândă între bogați și săraci. Nicicând aceasta nu a atins asemenea dimensiuni, inclusiv în țările bogate ale Occidentului. Dacă privim la scară mondială, discrepanțele ating cote amețitoare, iar soluții nu prea se întrevăd. Dimpotrivă, e pe cale să se producă o segregare, între cei care *au* (unii chiar prea mult, indecent de mult) și cei care n-au. S-ar putea ca în această privință lucrurile să meargă din rău în mai rău, în condițiile în care populația lumii crește rapid, iar resursele sunt totuși limitate; ca să nu mai vorbim de dereglările climatice

care afectează deja populații întregi, bineînțeles, în primul rând tot pe săracii planetei. Ce se va întâmpla dacă în regiunile tropicale, care sunt de regulă și printre cele mai sărace ale globului, condițiile climatice vor deveni insuportabile? Sunt de luat în considerare mari deplasări de populație, cu riscurile evidente ale declanșării unor conflicte regionale sau chiar la scară extinsă.

Și încă un fenomen caracteristic: ca și în Imperiul Roman în faza sa de declin, „jocurile de circ" sunt cu deosebire apreciate în lumea de azi. Divertismentul a ajuns să înghită și să producă sume uriașe. Din cât câștigă un fotbalist-vedetă s-ar putea susține financiar mai multe Premii Nobel. Trăim totuși într-o mare confuzie a valorilor. Nu vreau să spun că sportivii de „top" n-ar trebui să fie răsplătiți; dar un echivalent de Premiu Nobel în fiecare lună nu le-ar fi de ajuns? Între timp, oameni care nu mai au nici ce pune pe masă se înecă cu miile în apele Mediteranei, în căutarea unei vieți, nu îndestulate, dar măcar decente.

Nu știu ce vor da toate acestea în viitor. E clar însă că lumea nu dă deloc semne că s-ar liniști. Prea multe tensiuni s-au acumulat. Oare cum se vor descărca?

XIV

Încheiere

SE PARE CĂ, ÎN MATERIE DE CUNOAȘTERE, și mai ales de „înțelegere", există o limită dincolo de care nu reușim să trecem. Nu suntem capabili să răspundem fără echivoc la întrebarea dacă există sau nu există Dumnezeu (sau vreo forță cosmică similară), nici dacă există sau nu viață după moarte. Nu știm dacă suntem singuri în Univers, sau alcătuim doar una dintre „umanitățile" care populează spațiul infinit. Nu știm nici măcar ce ne așteaptă în viitorul apropiat, și cu atât mai puțin străbătând timpul nesfârșit care se întinde în fața noastră. Există o lege a progresului care ne mână tot înainte, sau doar așa a fost să fie, și nicăieri nu e scris că vom progresa fără încetare. Multe nu știm, și probabil nici nu sunt șanse să le aflăm vreodată.

Ne apasă, firește, această teribilă incertitudine; ne apasă și ne dezorientează. E drept că starea aceasta de nesiguranță reprezintă în același timp un formidabil stimulent intelectual. O bună parte a creativității speciei umane este mobilizată pentru a rezolva suprema enigmă a existenței noastre și a drumului nostru prin lume.

Principalul „beneficiar" este imaginarul colectiv. În căutarea Absolutului, inventăm și reinventăm lumea fără încetare, imaginând religii, utopii, umanități paralele, scenarii de viitor... și câte și mai câte.

La întrebarea „de ce?", tot n-am găsit încă răspunsul. Misterul rămâne de nepătruns.

Post-scriptum

UN ULTIM COMENTARIU pe marginea acestor pagini, scrise în călduroasa vară a anului 2019. Hotărât lucru, nu ne aflăm într-o perioadă prea bună. Dereglările climatice le simțim direct, pe pielea noastră. Dar, aidoma climei, mai nimic nu merge chiar așa cum ar trebui. Turbulențele se înmulțesc pe scena internațională. Temperamentul conflictual al lui Donald Trump nu face decât să arunce gaz peste foc, și nu doar în raporturile cu adversarii, ci și cu aliații europeni ai Statelor Unite. De altfel, și în interiorul Uniunii Europene neînțelegerile se țin lanț, suntem departe de ceea ce speram cândva să fie o politică europeană comună. Un vânt de anarhie străbate planeta. Interesele particulare trec peste tot în fața interesului general. Omenirii de

astăzi îi lipsește o direcție, îi lipsește o credință, îi lipsește un mare proiect.

Până și sistemul democratic dă semne de oboseală. A întâlnit un concurent mai puternic decât el: forța banului a devenit copleșitoare. Democrația nu se arată deloc capabilă să rezolve, sau măcar să atenueze, imensele discrepanțe sociale. Nu e greu să ne imaginăm, în final, o totală segregare între bogați și săraci. Cei din urmă vor deveni probabil inutili. Deocamdată, o parte dintre ei încă mai sunt de folos, ca forță de muncă. S-ar putea ca într-un viitor destul de apropiat să nu mai fie nevoie nici de aceștia. Roboții, mai puțin pretențioși și mai eficienți, le vor lua locul. Și atunci, marea masă a oamenilor la ce va mai fi bună?

Și, în vremea asta, până și condițiile de viață pe Pământ încep să devină nesigure. Până acum, tot am zis una-alta despre încălzirea globală. Se pare însă că nu e glumă. În vara asta, mașinăria climatică a dat, într-adevăr, semne majore de dereglare. Am menționat ceva mai înainte cele 46 de grade înregistrate în sudul Franței. Se petrec însă și lucruri mai spectaculoase. A fost vară de-a binelea în Groenlanda, a cărei calotă glaciară se topește văzând cu ochii. În același timp, pădurea amazoniană (cea mai vastă întindere verde a planetei) a început să ardă, cuprinsă din toate părțile de incendii devastatoare. Dimi-

nuarea acestui ansamblu natural ar fi o lovitură suplimentară dată echilibrului climatic al planetei, și așa deosebit de fragil.

Dacă ritmul încălzirii globale se menține (nu mai zic, dacă se accentuează), s-ar putea ca în câțiva ani, nu prea mulți, să fie dată peste cap întreaga civilizație umană, construită de-a lungul multor secole, într-un context climatic relativ stabil. Și nu ar fi exclus, în câteva decenii, nu prea multe, să se petreacă marele sfârșit, sfârșitul speciei umane. Asemenea „extincții" s-au mai petrecut în istoria Pământului, cea mai „mediatizată" fiind dispariția dinozaurilor, tot din motive de ordin climatic.

Sunt scenariile cele mai negre pe care mi le pot imagina. Scenarii, nu profeții! Posibilități, printre multe altele.

Cu siguranță că se pot schița și scenarii mai optimiste. Să nu uităm însă că nu noi vom decide, ci Istoria. E important, desigur, să-i dăm o mână de ajutor, dar nu o putem obliga. Poate că, totuși, se va îndura de noi și vom avea parte de vremuri ceva mai bune.

Cuprins

	Cuvânt înainte	5
I	Nedumeriri	7
II	Planeta condamnaților	11
III	*„Non omnis moriar“*	21
IV	Calea spre nemurire	25
V	În căutarea „celorlalți“	31
VI	Povestea științifică a creației	37
VII	Fizica și Dumnezeu	41
VIII	Mergând spre viitor	45
IX	Miracolul occidental	49
X	Încurcata problemă a cauzelor	55
XI	Despre ziua de mâine	63
XII	Surprizele viitorului	69
XIII	Efecte perverse	79
XIV	Încheiere	85
	Post-scriptum	87

La prețul de vânzare se adaugă 2%,
reprezentând valoarea timbrului literar.

ISBN 978-973-50-5479-3
112 pp, 2016

Civilizația europeană e în curs de restructurare radicală nu în urma vreunei invazii, ci a accelerării istoriei, cu schimbările inevitabile de paradigmă. Se schimbă totul – și repede: condițiile de trai, reperele culturale, mentalitățile, comportamentele... Aceasta e principala provocare a anilor ce vor veni. Sunt toate indiciile că ne vom instala durabil într-o istorie fluidă, extrem de schimbătoare, cu totul alta decât lumea, nu imobilă, dar cu evoluții lente și aproape imperceptibile la scara unei vieți umane, pe care au cunoscut-o înaintașii noștri. E, așadar, cu totul altă poveste decât „sfârșitul Antichității": povestea, care abia începe a fi scrisă, a unui viitor cu totul diferit decât trecutul. Să ne ținem bine, e amețitor!

ISBN 978-973-50-5576-9
188 pp, 2017

Ce se întâmplă oare cu ploaia și cu vremea bună? Mileniul trei începe cu o veste proastă: clima pare complet dereglată. Unii anunță deja ce e mai rău: încălzirea actuală ar fi de natură să bulverseze condițiile de viață de pe planetă. Să fie sfârșitul lumii în perspectivă? Sau, dacă nu chiar sfârșitul, cel puțin prăbușirea orgolioasei și imprudentei noastre civilizații tehnologice?

Autorul acestei cărți nu își propune să adopte o poziție în dezbaterea climatică actuală, adică să afirme sau să pună la îndoială, să amplifice sau să minimalizeze încălzirea globală și consecințele acesteia. Îi admir pe cei care cunosc deja viitorul. În ceea ce mă privește, eu nu știu nimic despre el. Dar, în paralel cu istoria climei „adevărate" și a viitorului ei, există o altă istorie, legată de prima, și totuși independentă: istoria imaginației umane stimulate, uneori chiar inflamate, de manifestările climei. Aceasta este istoria pe care îmi propun să o povestesc.

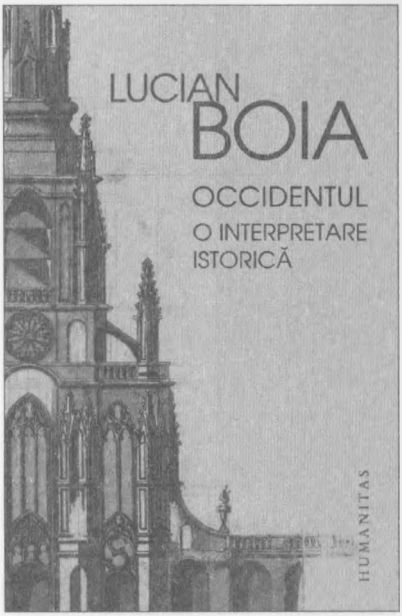

ISBN 978-973-50-5577-6
240 pp, 2017

Cu o mie de ani în urmă, civilizația occidentală se desprindea anevoie din starea de anarhie provocată de căderea Imperiului Roman de Apus. Ce șanse avea această societate frustă de țărani și războinici, atât de departe de rafinamentul strălucitor al Chinei, al lumii islamice sau al Bizanțului? Aparent, nu prea multe. Și totuși, Occidentul a ajuns să cucerească lumea, a inventat civilizația tehnologică și a schimbat destinul omenirii. Lucian Boia înfățișează cauzele multiple ale unui triumf nesperat, de la închegarea unui sistem agrar până la sensurile filozofiei creștine și la mitul Progresului. Marea originalitate a modelului occidental a stat în asumarea fără reticențe a schimbării și perfecționărilor de tot felul. Începând cu primele inovații tehnologice ale Evului Mediu, trecând prin marile descoperiri geografice și prin revoluția industrială, și până la actuala globalizare, Occidentul n-a încetat să-și diversifice propriile structuri și să-și accelereze ritmul, împletind interesul și idealul, speranța și disperarea, disprețul față de ceilalți și afirmarea demnității umane. Din această dinamică și din aceste contradicții s-a născut lumea în care trăim.

ISBN 978-973-50-4010-9
128 pp, 2013

S-a întâmplat la un moment dat ceva ieșit din comun. Miracolul Occidentului. Ar fi putut să nu se întâmple? Cine poate ști? S-a ivit o civilizație altfel decât celelalte, care a împins omenirea pe drumul unde se află astăzi.

Aroganța Occidentului a fost pe măsură. În raport cu „ceilalți", puterea lui a atins o cotă înspăimântătoare. Ne dăm seama astăzi că a fost doar o fază a istoriei. Dar a putut să pară – atât de mare ajunsese să fie distanța – că e un dat fundamental al unei umanități ierarhizate.

Din seria de autor
LUCIAN BOIA:

Cum am trecut prin comunism:
Primul sfert de veac

Cum am trecut prin comunism:
Al doilea sfert de veac

De la Dacia antică la
Marea Unire, de la Marea Unire
la România de azi

În jurul Marii Uniri de la 1918:
Naţiuni, frontiere, minorităţi

Primul Război Mondial:
Controverse, paradoxuri,
reinterpretări

Suveranii României:
Monarhia, o soluţie?

Cum s-a românizat România

Mihai Eminescu,
românul absolut:
Facerea şi desfacerea unui mit

Strania istorie a
comunismului românesc
(şi nefericitele ei consecinţe)

Un joc fără reguli:
Despre imprevizibilitatea istoriei

Fotografia de pe copertă
© Guliver /iStockphoto/francescoch

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

2025